

Waarom gedragswijzigingen zo moeilijk zijn

We bevinden ons in een opmerkelijke impasse. De wetenschappelijke kennis over de crisis van de relatie tussen mens en milieu was nooit eerder zo groot. Toch blijft in de feiten de milieu-impact ongeveer lineair stijgen. Om tot een situatie van ecologische duurzaamheid en mondiale rechtvaardigheid te komen, is er dringend behoefte aan een nieuw ecologisch-economisch model dat een hoge levenskwaliteit aan een lage milieu-impact koppelt. Factor 10, heet het in het jargon: in de westerse landen moet het milieubeslag, onder de vorm van materialen, grondstoffen en fossiele brandstoffen, de komende decennia met ongeveer negentig procent dalen. Om een Factor 10-milieuwinst te boeken, bestaan er twee complementaire pistes. De eerste is de piste van de eco-efficiëntie. We kiezen voluit voor een snelle overgang naar slimme en zuinige ecotechnologie. Omdat (eco)technologie echter niet volstaat om de Factor 10-reductie te realiseren, is er dringend behoefte aan een tweede piste: efficiëntie. Deze piste impliceert dat we anders, verstandiger en op een aantal vlakken minder consumeren. Sufficiëntie gaat dus over absoluut noodzakelijke gedragswijzigingen. Relevante consumptiesectoren zoals wonen, mobiliteit, reizen en voeding, samen goed voor minstens zeventig procent van onze milieu-impact, moeten een grondige facelift krijgen. In de praktijk beweegt er echter bijzonder weinig op het vlak van gedragswijzigingen. Sufficiëntie ligt véél moeilijker dan eco-efficiëntie. Daar zijn heel wat redenen voor, die we in deze bijdrage onder de loep nemen.(*)

Consumentengedrag verduurzamen is makkelijker gezegd dan gedaan. In de eerste plaats verhinderen 'stoorzenders' en 'tegensignalen' dat informatie wel degelijk leidt tot de verhoopte milieuvriendelijke attitude. Een aantal klimaatsceptische bestsellers stellen de ernst van het klimaatvraagstuk, en de rol van menselijk handelen daarin, in vraag. Er is gebrek aan coherente berichtgeving en publiciteit in kranten, tijdschriften en audiovisuele media. De alomtegenwoordige reclame overdondert ons met boodschappen om ons leven 'aangenamer' te maken door meer te consumeren. De media vertellen ons elke dag dat we zorg moeten dragen voor onszelf door af en toe eens weg te gaan. Hoe verder van huis, hoe groter de uitdaging en de ontspanning. Tenslotte is het verband tussen een milieuvriendelijke attitude en milieuvriendelijk gedrag helemaal niet vanzelfsprekend. De literatuur spreekt van een opvallende 'attitude-behaviour gap', een kloof tussen wat men zegt belangrijk te vinden en wat men effectief doet.

Barrières voor duurzaam gedrag: het klavertjevier van Ken Wilber

Een relatief grote groep mensen beweert milieu en klimaat belangrijk te vinden. Allerlei barrières verhinderen echter dat een milieuvriendelijke attitude daadwerkelijk tot duurzaam gedrag leidt. De Amerikaanse filosoof-psycholoog Ken Wilber deelt de belemmeringen op in een viertal categorieën.

Gedrag

Dit kwadrant gaat over feitelijkheden. Gewoontegedrag is hier van een niet te onderschatten belang. Een groot deel van ons gedrag ligt verankerd in jarenlange gewoontes, ons gedrag is niet meer het voorwerp van weloverwogen keuzes. Gewoontes zijn functioneel, ze maken het leven eenvoudiger. Het is niet mogelijk om elke handeling vooraf te onderwerpen aan een rationele beschouwing over de voor en nadelen, de kostprijs, de morele consequenties of de haalbaarheid. Eens gedragspatronen vastliggen, zijn ze heel moeilijk te wijzigen. Vanuit ecologisch standpunt is de som van de individuele gedragingen het totale gedrag

Attitude

Op het attitudinaal-intentionele niveau (het individueel-subjectief kwadrant) plaatst Ken Wilber individuele emoties en persoonlijke ervaringen. Morele normen, waarden,

denkkaders, zelfperceptie en attitudes bepalen of een persoon openstaat voor een switch naar duurzaam consumptiegedrag. Wie solidariteit met milieuvluchtelingen, behoud van ecosystemen of de levenskansen van toekomstige generaties belangrijk acht, staat eerder open voor informatie hierover. Hij is sneller geneigd zijn eigen gedrag in vraag te stellen en eventueel bij te sturen. Wie door de complexe ecologische uitdaging overdonderd wordt, krijgt het gevoel dat oplossingen onhaalbaar zijn en vervalt vaak in weerstand of apathie. Men spreekt in deze context over 'perceived behavioural control' (PBC, ingeschatte gedragscontrole), of 'locus of control'. Indien mensen de indruk hebben dat ze via hun levensstijl de uitstoot van broeikasgassen kunnen verminderen, zullen ze sneller geneigd zijn mee te werken aan de transitie. De graad van PBC heeft zelfs een belangrijkere impact op gedragsintenties dan de mate van milieuvriendelijke attitudes en sociale of persoonlijke normen. Er is evenwel vaak sprake van een perceptiekloof. Mensen zijn geneigd de tijdsinvestering en het kostenplaatje van meer duurzame keuzes te overschatten. Een belangrijke vaststelling, omdat deze perceptie het uiteindelijk gedrag sterker beïnvloedt dan de vereiste inspanning. Factoren als tijd, kostprijs en gemak bepalen in grote mate of mensen hun gedrag willen, kunnen of zullen bijsturen. De wens om te onthaasten staat wellicht op vele lijstjes met goede voornemens voor het nieuwe jaar. Vaak blijft het bij voornemens. Tijd en gemak zijn cruciale factoren. Bovendien houden de meeste mensen rekening met de kostprijs van hun bestedingen. Als ze de kostprijs van duurzaam gedrag inschatten als een meerprijs, zullen zij niet kiezen voor het duurzame alternatief. Bijgevolg zijn ingrijpende structurele en economische transformaties noodzakelijk. Consumenten hebben een zeer reële invloed op het milieuvraagstuk, maar het is zeker niet alleen aan hen om dit mondiale probleem te counteren. In eerste instantie moeten nationale en supranationale overheden het kader scheppen om ondernemingen en burgers richting duurzame keuzes te duwen.

Wereldbeeld

Op het subjectief-collectieve niveau werpen het dominante wereldbeeld en de ermee verbonden sociale normen barrières op. Mensen laten hun gedrag voor een groot deel van die sociale normen afhangen. Op metaniveau kunnen we de problemen in drie aspecten onderverdelen: een antropocentrisch wereldbeeld, een achterhaalde (negatieve) vrijheidsvisie en een overheersend hier-en-nu-perspectief. De antropocentrische manier van denken heeft mee geleid tot een gevaarlijk scheidingsdenken tussen mens en natuur. We beseffen meer en meer dat de mens, als zelfbewuste soort in een bijzondere positie, deel uitmaakt van het grotere geheel en er zelfs sterk afhankelijk van is. Dit besef vereist een herdenken van de context van de mens. Hetzelfde geldt voor de nefaste invloed van het liberale vrijheidsdenken. Vrijheid definiëren als 'vrij zijn van inmenging vanwege overheden of van beperkingen en bekommernissen om een groter geheel' leidt al snel tot de onvrijheid van anderen. Een goed voorbeeld is het reisgedrag en de gemiddelde ecologische voetafdruk ervan. Het aantal verre vliegtuigreizen zit sinds jaren in de lift. Reizen is goed om jezelf te ontplooiën en je horizon te verruimen, vertelt de toeristische sector. Door hun impact op milieu en klimaat hebben vliegtuigreizen echter nefaste gevolgen voor de meest kwetsbare gebieden en bevolkingsgroepen in de wereld. Wolfgang Sachs spreekt van een 'ondemocratisch' welvaartsmodel, het kan niet voor de hele wereldbevolking veralgemeend worden. De vrijheid van de transnationale consumptieklasse om mateloos de wereld rond te vliegen is de onvrijheid van de grote meerderheid van de wereldbevolking die daar het slachtoffer van is. Het derde probleem hangt samen met het heersende hier-en-nu-tunneldenken. Nu we op de grenzen van de draagkracht van de aarde botsen, hebben we juist behoefte aan een planetaire visie die ook over de lange termijn nadenkt. In een individualistisch maatschappijmodel ervaart de samenleving de gevolgen van deze hier-en-nu-logica. Weinigen zijn bereid de eerste stap richting duurzaamheid te zetten. Velen zeggen wel bezorgd te zijn over de klimaatopwarming, maar opperen dat het geen zin heeft hun levensstijl te verduurzamen als niemand anders het doet.

Deze impasse is een alledaagse vertaling van het 'prisoner's dilemma'. De kost om een essentieel publiek goed te behouden, bijvoorbeeld een stabiel klimaat, is voor iedereen het laagst als iedereen tegelijkertijd een inspanning levert. In een door de markt gedomineerde samenleving zullen alle betrokkenen proberen in te schatten of anderen ook de nodige inspanningen zullen leveren, dan wel zullen profiteren van de moeite die zijzelf doen. Verwachten ze dat anderen zich als vrijbuiters zullen gedragen, dan zullen ze bij voorkeur evenmin iets doen. Dit neigt naar een gevaarlijke situatie waarin niemand iets onderneemt en het publieke goed uiteindelijk verloren gaat. Indien de betrokkenen echter verwachten, of beter nog, de garantie hebben dat anderen wel hun bijdrage zullen leveren, zullen zij ook geneigd zijn een deel van de verantwoordelijkheid te dragen. In de speltheorie spreekt men van een 'I will if you will'-situatie. De theorie legt een belangrijk pijnpunt bloot: er bestaat vooralsnog geen overkoepelend orgaan dat spelregels vastlegt voor de situatie waarin we ons bevinden. Zonder de garantie dat duurzaam gedrag van de ene mens een soortgelijk gedrag bij de andere zal teweegbrengen, opteren velen voor 'business as usual'. Zelfs als ze weten dat dit op termijn ook problematisch voor henzelf zal zijn. Vanuit deze logica weigeren natiestaten, tegen beter weten in, te kiezen voor een ecologisch noodzakelijk beleid. Dit brengt ons bij het vierde kwadrant in het schema van Ken Wilber.

Structuur

Op het structurele niveau (het objectief-collectieve kwadrant) vinden we het politiek-economische en technologische systeem. De barrières zijn hier legio. Het huidige economisch systeem externaliseert voortdurend de kosten, hetgeen leidt tot een ernstig falen van de markt. De minst duurzame keuzes zijn financieel voordeliger dan de duurzame alternatieven. Een klassiek voorbeeld is de reis naar het zuiden van Frankrijk. Vandaag is het vliegtuigticket van een lagekostenmaatschappij zoals Ryanair ongeveer vijf keer goedkoper dan het treinticket voor dezelfde bestemming. Vanzelfsprekend kiest de doorsnee consument voor het milieuvriendelijke alternatief, zelfs als hij een relatief groene attitude heeft. Het initiatief om, tegen de stroom in, te kiezen voor duurdere, maar duurzame alternatieven ligt op dit moment teveel bij de individuele burger. Op deze wijze gaan we er niet geraken. De overheid moet een kader creëren waarin ook de doorsnee consument er baat bij heeft voor een duurzaam alternatief te kiezen. Dit kan via een groene fiscaliteit of andere economische en juridische instrumenten.

Op een fundamenteeler niveau is de groeinoodzaak van de huidige economie een barrière. De stabiliteit van het kapitalistische systeem is afhankelijk van een minimale groei van het bruto nationaal product. Nochtans legt de eindigheid van de draagkracht van de aarde concrete grenzen op aan de groei van het bnp. De betere technologie zou de bnp-groei cijfers van de milieulast kunnen loskoppelen. We stellen echter vast dat een stijging van het bnp eerder samengaat met een groter beslag op het milieu. Een ecologische economie zal daarom 'biofysische' grenzen aan het economische systeem moeten opleggen, bijvoorbeeld onder de vorm van een maximale CO₂-uitstoot. Een andere structurele barrière heeft te maken met de zogenaamde 'padafhankelijkheid'. Een combinatie van beginvoorwaarden, toevallige gebeurtenissen en toenemende schaalopbrengsten levert een historisch pad op. Het pad leidt tot een onomkeerbare technologische ontwikkeling en kan gemakkelijk resulteren in een 'lock-in' (insluiting van technologie in een verkeerde richting). Daardoor gaat misschien een technologische structuur domineren die verre van optimaal is, met verreikende gevolgen voor het begrip van milieuveranderingen. Onze ontwikkelde economieën zijn ingesloten in een complex van fossiele brandstoftechnologieën en infrastructuur. Historische vergissingen op het vlak van ruimtelijke ordening hebben geleid tot vormen van mobiliteit die niet alleen het milieu belasten maar ook moeilijk te wijzigen zijn. Mensen zijn haast verplicht om te kiezen voor het onduurzame alternatief. De technologische complementariteit bemoeilijkt de innovatie en verspreiding van ecotechnologieën. De automobiliteit en de elektriciteitsproductie zijn in hoge mate afgestemd op fossiele brandstoffen en grootschalige, gecentraliseerde structuren. Dit toont het belang aan van

transities op verschillende niveaus tegelijkertijd. Structurele veranderingen vergen echter tijd en energie.

Tenslotte zitten we met een enorme politieke barrière. Veel politici focussen bij voorkeur op de korte, electorale termijn. Ze verdedigen vooral de belangen van de inwoners van een bepaalde staat of van bepaalde groepen in de maatschappij. De verkozenen des volks moeten geen verantwoording afleggen aan de andere inwoners van deze planeet of aan toekomstige generaties. Voor een rechtvaardige en duurzame wereldeconomie is er echter nood aan een planetaire langetermijnvisie. Stel dat vandaag een zeer streng beleid start om de uitstoot van broeikasgassen aanzienlijk te reduceren (het zogenaamde klimaatmitigatiebeleid), dan zullen de baten ervan pas in de tweede helft van de eenentwintigste eeuw zichtbaar worden. Politici zien de voordelen van zo'n beleid pas na hun politieke carrière. Dat zet de doorsnee politicus niet meteen aan tot dringende actie. Ook de politiek zal dus een transitie moeten doorvoeren. Een nieuwe vorm van 'aan politiek doen' dringt zich op, maar vergt een uitbreiding en een verdieping van de democratie.

Een aangepast model: Harry Triandis

Uit de voorgaande stukken bleek dat de reële mens oneindig veel complexer is dan de karikatuur van de Homo Economicus, het rationeel nutsmaximaliserend wezen. Om effectieve gedragswijzingen af te dwingen, hebben we behoefte aan modellen die deze complexiteit kunnen inschatten. Een interessant integratief model is Triandis' 'theory of interpersonal behaviour'. Volgens Harry Triandis zijn de gedragsintenties zeer relevant voor het effectief gedrag. Een aantal sociale factoren, emoties, routines en gewoonten bepalen die intenties. Triandis stelt dat iemands normen en zelfbeeld een rol spelen in zijn gemaakte keuzes. Wie zichzelf als een natuurliefhebber beschouwt, en gezondheid belangrijk vindt, is ontvankelijker voor milieuwetenschappelijke feiten en hun implicaties voor onze levensstijl. Hij is sneller geneigd duurzamer te consumeren. De emoties die met een bepaald gedrag samenhangen, zijn van even grote invloed op onze voornemens. In het Westen regeert Koning Auto, niet alleen om praktische redenen, maar ook om het gevoel dat er mee samenhangt. 'Auto' is het Griekse woord voor 'zelf', velen associëren de auto met vrijheid, privacy, amusement, comfort of ontspanning. Zelfs wie beseft dat het openbaar vervoer een duurzamere vorm van mobiliteit is, laat de auto niet vanzelfsprekend in de garage staan. Ook de sociale omgeving stuurt de gedragsintenties. In sommige middens staat het chique om exotisch vlees te eten, in andere milieus is een vegetarische levensstijl de norm. Afhankelijk van de groepsnormen wordt men bewonderd omwille van de luxueuze 4x4 of beschouwd als een moedige en trendy pionier op de vouwfiets.

Gewoontes zijn even belangrijk als intenties om gedrag te bepalen. Op beide antecedenten spelen de faciliterende condities in. We verstaan hieronder de beschikbaarheid van duurzame alternatieven, het economische en politieke kader, de invloed van de media, ... Wie in bepaalde gebieden van West-Vlaanderen of Limburg woont, wordt rond tien uur 's avonds omzeggens afgesloten van de rest van het land, tenzij hij/zij over een wagen beschikt. Er is geen station, en de laatste trein richting Brussel of Antwerpen is reeds gepasseerd.

De 'theory of interpersonal behaviour' van Harry Triandis gaat er expliciet van uit dat een mens veel meer is dan een rationeel, nutsmaximaliserend wezen. Hij is ook gevoelig aan sociale invloeden en status. Zijn gedrag is heel sterk verankerd in gewoontes en routines. Ook tijdsgebrek bepaalt in belangrijke mate of hij al dan niet naar duurzaam gedrag overschakelt. Wie bijvoorbeeld ecologisch verantwoord wil renoveren, dient wel bijzonder gemotiveerd te zijn. Hij moet veel informatie bijeen sprokkelen omdat maar weinig aannemers hiervan op de hoogte zijn. Beschikbaarheid van informatie is een faciliterende conditie.

Effectieve strategieën: de vier E's

We kunnen reeds een aantal conclusies trekken over de manier om gedragswijziging effectief af te dwingen. Het is ondertussen duidelijk dat de traditionele, op informatie gerichte sensibilisatiecampagnes hun doel grotendeels missen. Zowel overheden als organisaties uit het middenveld vertrouwen sterk op het instrument 'overtuiging', terwijl de kracht ervan klaarblijkelijk beperkt is. Effectieve strategieën voor gedragsverandering moeten een mix van complementaire instrumenten in het gareel brengen. In het Engels spreekt men van de vier E's: enable, engage, encourage, exemplify. Alleen de overheid beschikt over voldoende middelen om tegelijkertijd alle E's in te zetten.

Enable

Enabling betekent dat de instrumentele attitudes van mensen, zoals hun gevoeligheid voor tijdsinvestering, kost en gemak, worden ingecalculeerd. De overgang naar duurzaam gedrag moet mogelijk gemaakt worden. Beschikbaarheid is een cruciaal punt. Het betekent voorts het openstellen en algemeen ingang doen vinden van alternatieven. De overheid zorgt ervoor dat niet langer moedige enkelingen tegen de stroom in zwemmen, maar dat de stroomrichting verandert. Iedereen kan gemakkelijk meedrijven, duurzaam kiezen is eenvoudig en vanzelfsprekend. Als de overheid wenst dat meer mensen het openbaar vervoer gebruiken, moet er een publiek transportnetwerk voorhanden zijn. Het netwerk moet goed uitgebouwd en betaalbaar zijn, en een kwaliteitsvol alternatief voor de wagen bieden. Mensen die hun gedrag willen veranderen, moeten begeleid worden. Er is bijvoorbeeld al een relatief grote financiële tegemoetkoming voor wie zonnecellen laat plaatsen. Toch blijft er een barrière. De initiële investering is zeer groot, de terugbetaling via de fiscale aftrek gebeurt pas twee jaar later. Daarnaast dienen geïnteresseerden alle nodige informatie bij elkaar te sprokkelen. Een vlot toegankelijk en centraal aanspreekpunt kan twijfelaars over de streep trekken.

Daarnaast heeft de overheid een belangrijke taak op het vlak van choice editing. De markt moet onduurzame keuzes uit het aanbod weren en enkel nog duurzame alternatieven toelaten. Het is ecologisch, economisch en sociaal niet langer te verantwoorden dat consumenten nog steeds moeten kiezen tussen een goedkope, energievervlindende en een duurdere, energie-efficiënte koelkast. Wie de goedkope neemt, betaalt door de veel hogere elektriciteitrekening op termijn meer. Indien de overheid de verkoop van de inefficiënte soorten verbiedt, zal de prijs van de duurzame toestellen dalen en is er ecologische en sociale winst. Doorgedreven choice editing via juridische instrumenten en productnormen zal producenten van elektronische apparaten, verlichting, auto's of woningen verplichten de best beschikbare technologie in te zetten.

Encourage

Encourage wil duurzame keuzes op verschillende manieren aanmoedigen. We leven in een wereld die duurzame keuzes ontmoedigt en onduurzame opties beloont. We gaven al het perverse voorbeeld van het prijsverschil tussen een trein- en vliegtuigticket naar het zuiden van Frankrijk. Het is tijd om het prijsstelsel te hervormen door zogenaamde externe kosten te internaliseren en duurzame keuzes fiscaal aan te moedigen. Investeren in zogenaamde pull-factoren (aantrekkingsfactoren) is een andere aanmoedigingsmethode. Pull-factoren spelen in op de emoties en zetten de aantrekkelijkheid van het duurzame alternatief in de verf, terwijl push-factoren vooral aantonen waarom we, rationeel gezien, van de huidige onduurzame situatie weg moeten. Voor een heel aantal doelpublieken heeft pull meer invloed dan push, omdat het eerder inspeelt op vragen als 'waarom zouden we kiezen voor het duurzame alternatief en wat kan mensen aantrekken in de transitie naar een ecologische economie?' De organisatie Ethisch Vegetarisch Alternatief (EVA), die vegetarisme promoot,

heeft haar strategie vooral afgesteld op pull-factoren. Liever dan het doelpubliek dood te slaan met argumenten waarom minder vlees eten ecologisch gezien echt noodzakelijk is (push), gebruikt EVA het instrument 'verleiding'. Via een glossy magazine, handige restaurantgidsen en culinaire avonden maakt EVA vegetarische voeding hip en trendy, en benadrukt ze het gezondheidsaspect. Push-argumenten zoals dierenrechten en Noord-Zuidrelaties hanteert ze enkel in een ondersteunende rol gebruikt.

Engage

Het is absoluut cruciaal om mensen bij veranderingsprocessen te betrekken, is hier het vertrekpunt. Mensen zijn sociale wezens. Een individueel met informatie bombarderen heeft veel minder effect dan hen als kleine gemeenschappen te engageren. Een mooi voorbeeld zijn de klimaatwijken die Bond Beter Leefmilieu en de organisatie Dialoog begeleiden. Een groep gezinnen gaat samen de uitdaging aan om in zes maanden tijd acht procent energie te besparen. De gezinnen krijgen steun van een energie meester en, belangrijker nog, de andere deelnemers. Tussentijdse energieborrels die het sociale en het conviviale aspect benadrukken, maken het proces extra aangenaam. Klimaatwijken zijn inmiddels in meer dan 105 Belgische gemeenten actief. Door mond-aan-mond-reclame wint dit systeem snel aan belang. De initiatiefnemers hopen op uitbreiding ('spillover-effecten') naar andere consumptiesectoren. Het project 'Klimaat op maat' betreft kansarme gezinnen in een gelijkaardig proces, alweer met groot succes.

Exemplify

Exemplify houdt in dat de overheid zelf het goede voorbeeld geeft. 'Practice what you preach.' Daar zijn veel goede redenen voor. De overheid is de grootste consument in een economie. Een groen openbaar aanbestedingsbeleid voor het wagenpark, elektronica of gebouwen maakt een wereld van verschil. Door massaal op milieuvriendelijke producten en diensten over te schakelen, geeft de overheid een extra stimulans aan nieuwe sectoren zoals passiefhuizen en hernieuwbare energie. Deze sectoren worden er competitiever door en halen een groter marktaandeel. Voor de overheid betekenen de experimenten kansen om ervaring op te doen en de gedragswijzigingen onder de bevolking te promoten. Het gedrag van de overheid heeft een enorme signaalfunctie. Onduurzame en inconsistente keuzes ondermijnen al haar andere pogingen om ecologische duurzaamheid te promoten. De relatief maatschappijkritische VRT brengt met ledereen eco op Canvas een uitstekende, meerdelige reportage over manieren om onze ecologische voetafdruk te beperken. De maand nadien prijst de zender in Vlaanderen Vakantieland kritiekloos een vliegtuigreis naar het 'exuberante' Nieuw-Zeeland aan, de efficiëntste manier om je ecologische voetafdruk de hoogte in te jagen. Dergelijke inconsistente signalen zijn absoluut nefast om duurzame gedragswijzigingen af te dwingen. Als overheden duurzame ontwikkeling als een absolute beleidsprioriteit claimen, wordt het dringend tijd dat zij hun voorbeeldfunctie ten volle opnemen.

(*) Dit artikel is een bewerking van Hoofdstuk 4 van het boek Terra Reversa: de transitie naar rechtvaardige duurzaamheid (Jones & De Meyere) (Van Arkel/EPO) én van het boekhoofdstuk 'De mens als ecologisch wezen' in Ghislain Verstraete en Rik Pinxten, Doe-het-zelf-democratie, 2009 (EPO). Voor de bibliografie verwijzen we door naar het boek Terra Reversa.

Vicky De Meyere